

Ibrahim Kemura

MUSLIMANSKA KULTURNO-PROSVJETNA DRUŠTVA

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine predstavljala je prelomni događaj sa dalekosežnim posljedicama na njen dalji historijski razvitak. Nagli prodor savremenog načina proizvodnje i uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa izazvalo je osjetne i korjenite promjene u svim oblastima života, tako da poslije 1878. godine nastupa svojevrsan preobražaj cjelokupne zatečene civilizacije u Bosni i Hercegovini.

Tim procesima bili su, više ili manje, zahvaćeni svi slojevi bosanskohercegovačkog stanovništva. Prilagođavanje pojedinih socijalnih grupa i čitavih naroda novonastalim uslovima teklo je - s obzirom na neujednačenost njihovih tradicija i drugih historijskih naslijeđa - osobenim putevima i neravnomjerno. To se posebno odnosilo na Muslimane, koji su tokom stoljeća osmanske vladavine živjeli u duhovnim, materijalnim i političkim sferama koje su ih čvrstim nitima, prvenstveno putem religije, vezivali za orijentalno-islamsku civilizaciju. Austrougarskom okupacijom te veze su oslabljene, štoviše i pokidane, a prodori uticaja i tekovina zapadnoevropske civilizacije naglo pojačani. Muslimani su prema ovim neočekivanim krupnim promjenama, koje su osporavale i rušile dotadašnji ustaljeni sistem društvenog života, navika i shvatanja, bili nepovjerljivi i vrlo rezervisani, pa je stoga i njihov put prilagođavanja bio spor i skopčan s velikim teškoćama. Opterećenje koje je u znatnoj mjeri uticalo da se proces prilagođavanja novim prilikama usporava ležao je i u državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine, koja je i dalje, sve do 1908. godine bila pod nominalnim suverenitetom sultana. To je pothranjivalo iluzije o privremenom karakteru nove vlasti i povratku na stanje prije 1878. godine, čime su Muslimani sami sebe lišavali mogućnosti aktivnog uključivanja u savremene tokove. To je rezultiralo sve dubljim povlačenjem u sebe, izražavanjem prezira prema novoj vlasti i odbojnosti prema sistemu koji je ta vlast donosila, odnosno predstavljala. Na sve novine koje se javljaju kao posljedica modernog evropskog načina života gledano je kao na ustupak zapadnim običajima i odbacivane su kao nespojive sa islamom kao religijom i viševjekovnom tradicijom.

Proces udruživanja kao novi i viši oblik društvenog života koji je nametao novi duh vremena poslije 1879.g. odvijao se u muslimanskoj sre-

dini postupno. U tom pogledu značajnu ulogu odigrale su čitaonice (kiraethane) s obzirom na njihovu tradiciju među muslimanskim stanovništvom i kao takve predstavljale su najpodesniju formu okupljanja i razvijanja društvenog života. Koristeći afinitet Muslimana prema čitaonicama, a u cilju njihovog bržeg prilagođavanja novostvorenim uslovima, osnovana je u Sarajevu, na inicijativu oportunistički raspoloženih intelektualaca, *Muslimaska čitaonica*, kao prvo društvo ove namjene. Čitaonica je otvorena 19.VII 1888. godine u novoj zgradi na Bendbaši, podignutoj specijalno za tu svrhu, a sagrađena je u orijentalnom stilu o trošku mearif-sanduka.¹ Čitaonica je imala 140 članova i priručnu biblioteku.² Ona je postala stjecište i centar okupljanja muslimanske inteligencije i istaknutih muslimanskih javnih i političkih ličnosti. U čitaonici su držana predavanja iz kulturne i političke historije Bosne i vođeni razgovori o značajnim pitanjima političke prirode kojima su pored uglednih Muslimana prisustvovali kao gosti i predstavnici vlasti.³

Ova čitaonica je kao prvi oblik modernog udruživanja Muslimana, pored uticaja na formiranje njihovog kulturnog i političkog mnijenja, odigrala i značajnu ulogu u propagiranju obrazovanja na osnovama koegzistencije orijentalističke tradicije i novog zapadnjačkog smjera.⁴ Sa osnivanjem ove čitaonice kao posebne muslimanske institucije otpočinje proces kulturno-prosvjetnog pa donekle i političkog udruživanja Muslimana. Slične institucije osnivaju se kasnije i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine: Banjaluci (1890), Tuzli (1891.), Brčkom (1898.), Prozoru (1898.) i drugim. U periodu do 1903. godine osnovano je 13 čitaonica, a kasnije će njihov broj znatno porasti, te će do 1911. biti osnovano 116 ovakvih ustanova.⁵ Djelatnost čitaonica dopunjuje se i proširuje osnivanjem društava i udruženja socijalno-humanog i drugog karaktera, koja su sve do 1903. godine, do osnivanja Gajreta, predstavljala, uslovno rečeno, jedine kulturno-prosvjetne ustanove Muslimana. Tu svoju obrazovnu i kulturno-prosvjetnu funkciju čitaonice i srodne joj ustanove (kao što su: klubovi, kasina, omladinska, zanatlijska, trgovačka, dobrotvorna i ina društva) ispunjavale su programom svoga djelovanja, koji je pored osnovnog,

---

1. Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878.-1918*. Izdanje Muzeja grada Sarajeva. Sarajevo, 1960., str. 277.

2. Muhamedovska čitaonica. *Sarajevski list*, XI/1888. 122, 17.X 1888., str. 2-3.

3. T. Kruševac, *Isto.*, str. 415.

4. Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. ANUBiH, Sarajevo, 1973. Knjiga I, str.77.

5. Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*. Sarajevo 1930., str. 36.

obuhvatao i držanje popularnih predavanja, rad na suzbijanju nepismenosti, priređivanje zabava i slično.⁶

I nakon osnivanja *Gajreta*, prvog kulturno-prosvjetnog društva Muslimana, čitaonice i slična društva djelomično su dopunjavali njegov rad i na taj način činili organsku cjelinu s njim u pogledu obrazovanja i kulturnog uzdizanja Muslimana. Podršku programskom djelovanju *Gajreta* u njegovim naporima na planu školovanja omladine, čitaonice i druga društva su davali i ustupanjem jednog dijela svojih prihoda *Gajretu*, a koji su ostvarivani putem zabava, sakupljanja dobrovoljnih priloga i na druge načine.

Posljednja decenija 19. stoljeća obilježena je pojavom prve generacije muslimanske inteligencije školovane u evropskom duhu. Njihovim istupanjem na političku i kulturnu pozornicu otvaraju se značajni procesi društveno-kulturnog preobražaja Muslimana u Bosni i Hercegovini. Ta malobrojna muslimanska inteligencija koja je svoja znanja sticala u školama modernog tipa i koja je imala prilike da se upozna sa zapadnom civilizacijom i njenim mogućnostima, preuzela je na sebe težak zadatak da muslimanski narod upozna i približi toj civilizaciji i njenim vrednotama i utiče na njeno prihvatanje i usvajanje uz istovremeno očuvanje slavensko-islamskih životnih shvatanja.⁷

U tim nastojanjima djelatnost inteligencije odvijala se sopstvenim putem, stavljajući kao svoj prvenstveni zadatak rad na kulturnom, ekonomskom i privrednom podizanju Muslimana i njihovom bržem integrisanju u tokove savremene zapadne civilizacije. Pri tome je inteligencija isticala da Muslimani imaju sve uslove za svoj svestrani društveno-politički i kulturni razvitak u okvirima Monarhije. Međutim, prihvatanje austrougarske okupacije kao trajnog rješenja i u tim okvirima traženje mogućnosti za djelatnost koja je imala za cilj evropeiziranje Muslimana putem školovanja na osnovama zapadne pismenosti, doprinosilo je i vodilo izolovanju i otuđenju inteligencije od širokih muslimanskih slojeva, koji su odbijali da prihvate takva rješenja. Bez obzira na to koliko realno bilo

---

6. Tako se u Pravilima Muslimanske čitaonice u Tešnju, odobrenim 1906. godine, jasno preciziraju njeni ciljevi, koji su se sastojali u podizanju prosvjetnog i kulturnog nivoa članova. To se postizalo čitanjem poučnih i političkih dnevnih listova kao i popularnih i stručnih djela. Osim toga zadatak čitaonice se ogledao i u "pripravljajući nepismenih članova za pisanje i čitanje, po mogućnosti da ih upućuje i u druge lijepe nauke raznim predavanjima i daje zabave u čitaoničke i različite dobrotvorne svrhe". - *Arhiv Bosne i Hercegovine*, Zemaljska vlada, Präs. 5214/23.

7. Mustafa Imamović, *Maximilian Braun o počecima evropeizacije u književnosti bosanskih Muslimana*. ANUBiH, Sarajevo, 1978., str. 104.

sagledavanje situacije u kojoj su se Muslimani našli nakon okupacije 1878. godine i na to koliko se činilo racionalno rješenje koje je inteligencija zagovarala i nudila, njen rad nailazio je u svakom slučaju na velike otpore i s poteškoćama je prihvaćen od najširih slojeva. Preorijentacija i usmjerenje ka zapadnoj kulturi i civilizaciji, što je u datim okolnostima bila neminovnost opstanaka Muslimana, a u tom pravcu je bila jednim dijelom usmjerena djelatnost inteligencije, bila su krajnje nepopularna. To je, prije svega, podrazumijevalo mirenje i prihvatanje okupatora koji se identifikovao sa nosiocem te civilizacije. A opšte raspoloženje naroda upravo se ispoljavalo u mržnji, preziru i nepovjerenju prema svemu što je poticalo od okupatora. To je svakako bitno uticalo da se takvo neraspoloženje i nepovjerenje prenese i na zagovornike takve politike i usmjerenja, što će u krajnjoj liniji i pored postignutih rezultata, djelovanje inteligencije u toj početnoj fazi biti ograničeno na prilično uzak krug.

Svakako da je takvom raspoloženju prema inteligenciji doprinomio i sam njen stav prema autonomnom pokretu, uz koga je pristajao najveći dio Muslimana, a kome se inteligencija gotovo u potpunosti suprotstavila. Više razloga je uticalo na takav njen stav: konzervativizam vođstva muslimanskog autonomnog pokreta, koji se izražavao u njegovoj političkoj strategiji, koja je polazila od toga da je stanje stvoreno okupacijom provizorij i iluzijama o konstruktivnoj ulozi Turske i ponovnoj uspostavi njene vlasti u Bosni i Hercegovini; srpsko-muslimanska politička saradnja ostvarena u toku autonomne borbe, djelovala je odbojno na muslimansku inteligenciju, koja je u većini bila prohrvatski orijentisana; znatan dio muslimanske inteligencije svojom egzistencijalnom zavisnošću od režima u čijem je aparatu nalazila zaposlenje rezultiralo je i njenim lojalnim odnosom i saradnjom sa režimom; inteligencija je bila nezadovoljna i programom autonomnog pokreta, koji je naročito u početku bio izrazito neprijateljski raspoložen prema prihvatanju tekovina modernog evropskog razvitka i svakog približavanja Muslimana novim tekovinama.⁸

Međutim, iako bez šire podrške, napori inteligencije na planu prosvjećivanja i obrazovanja, a time približavanja i uključivanja Muslimana u savremene tokove nisu ostali bez rezultata. Vidniji uspjesi označeni su pokretanjem lista *Behar*, osnivanjem *Gajreta* i nizom drugih akcija, koje su bile rezultat nastojanja i djelovanja te prve generacije muslimanskih intelektualaca obrazovanih u evropskom duhu. Najistaknutiji predstavnici te generacije bili su dr. Safvet-beg Bašagić, Edhem Muladbić, Osman Nuri

---

8. Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 377-384.

Hadžić i drugi.

Prvo značajno ostvarenje koje je realizovao Bašagićev intelektualni krug bilo je pokretanje časopisa *Behar*, čime zapravo počinje kulturni pokret bosanskohercegovačkih Muslimana, koji se temeljio i razvijao u nastojanjima oko buđenja njihove svijesti o slavenskom porijeklu, ali uz očuvanje vrijednosti muslimanske kulture kao bitne odrednice njihove posebnosti, uz prihvatanje i prožimanje sa tekovinama zapadne civilizacije.⁹

I osnivanje *Gajreta*, jednog od najrazvijenijih muslimanskih kulturno-prosvjetnih organizacija u Bosni i Hercegovini, može se smatrati nastavkom *Beharove* akcije s obzirom na njegove programske stavove koje je zastupao o potrebi obrazovanja, kao i na ličnosti koje su se angažovale u osnivanju *Gajreta*, a pripadale su istom krugu kulturnih radnika pokretača *Behara*. Tako je i prvi predsjednik *Gajreta* bio dr Safvet-beg Bašagić.

U skladu sa načelima koje je zastupala ova muslimanska inteligencija - o neophodnosti uključivanja Muslimana u zapadnoevropski civilizacijski krug - i osnivanje *Gajreta*, društva za pomaganje siromašnih učenika na srednjim i višim školama, imalo je za cilj da taj proces prilagođavanja i prihvatanja novih vrednota pospeši i učini bezbolnijim. Pozitivno izjašnjavanje u korist osnivanja *Gajreta* 1903. godine predstavljalo je trajnije opredjeljenje Muslimana u smislu orijentacije prema usvajanju tekovina zapadnoevropske kulture i civilizacije, prevladavanje konzervativnih shvatanja i jedno perspektivnije sagledavanje budućnosti, u kojoj se imperativno nametalo prihvatanje savremenog obrazovanja omladine, izučavanje modernih zanata i slično.

Stoga je u mnogostrukoj aktivnosti *Gajreta* prioritet nesumnjivo pripadao ispunjavanju zadataka u pravcu modernog školovanja Muslimana na svim stepenima obrazovnih institucija uključujući i Univerzitete. Te zadatke na formiranju građanske inteligencije *Gajret* je ostvarivao putem stipendiranja srednjoškolske i univerzitetske omladine. Rezultat takve orijentacije društva sadržan je u činjenici da je u prvoj fazi ovoga djelovanja do 1914. godine društvo *Gajret* potpuno ili djelomično omogućilo školovanje preko 500 učenika na srednjim školama i fakultetima.¹⁰

Iako je *Gajret* i po svom programu i ciljevima bio prvenstveno zainteresovan za formiranje inteligencije evropskog profila, on je ipak pomagao i školovanje teološkog kadra dodjeljivanjem stipendija učenicima Šer-

9. Muhsin Rizvić, *Behar*, književno-historijska monografija. Svjetlost, Sarajevo 1971., str. 12.

10. Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine* (1903.-1941.). Veselin Masleša, Sarajevo, 1986., str. 103-121.

ijatske sudačke škole i studentima na teološkim fakultetima u Carigradu i Kairu. Angažovanje *Gajreta* na pomaganju teološkog pravca bilo je motivisano neophodnim potrebama za stvaranjem savremenog vjerskog kadra, što je u krajnjoj liniji olakšavalo i "Gajretovu" misiju kulturnog i prosvjetnog rada u širim slojevima.¹¹

I na privrednom planu društvo *Gajret* je, iako u manjem obimu, usmjeravanjem i forsiranjem izučavanja i pohađanja za ono vrijeme perspektivnih i modernih zanata, u znatnoj mjeri doprinosilo bržem uključivanju Muslimana u savremene procese kapitalističkog načina proizvodnje.¹²

Kao i druga tadašnja vodeća kulturno-prosvjetna društva u Bosni i Hercegovini, "Prosvjeta" i "Napredak", i *Gajret* je razvijao izdavačku djelatnost u kojoj se očitovala socijalna priroda, programska orijentacija i kulturna potencija *Gajreta* tokom prve faze njegovog izlaženja. U kulturnom i prosvjetnom obrazovanju Muslimana istaknutu funkciju vršila su "Gajretova" izdanja, prije svega njegov časopis i kalendari. Posebno značajnu ulogu na tom planu odigrao je časopis *Gajret*, koji je tokom svoje prve serije izlaženja 1907.-1914. godine doprinosio i formiranju muslimanske čitalačke publike. U tom periodu časopis su uređivali Edhem Mulabdić, Mustajbeg Halilbašić, Osman Đikić, dr Murat Sarić i Avdo Sumbul. Uz zadržavanje muslimanskog obilježja kao osnovne odrednice, časopis *Gajret* se svojom programskom orijentacijom naslanjanja na vlastite tradicionalne duhovne vrijednosti i uz istovremeno akceptiranje pozitivnih tekovina zapadne kulture i civilizacije, svrstavao u red istaknutih književnih listova toga doba.¹³

I ostale višestruke aktivnosti *Gajreta* potvrđuju da se uticaj ovog društva nije ograničavao samo na njegovo članstvo, nego je imao širi dijapazon što se izražavalo kako konceptom njegovog programa tako i brojnošću učesnika u njegovom sprovođenju. Ostvarivanje šireg uticaja izvan okvira svoje organizacije *Gajret* je postizao razvijanjem aktivnosti putem kojih su se propagirale i širile njihove ideje prosvjetiteljskog i kulturnog preporoda. U toj funkciji pored navedenog, bila su njegova predavanja, rad na širenju pismenosti, čitaonice, zabave i drugi oblici rada.

Osnivanje *Gajreta* podsticajno je djelovalo na dalji proces kulturno-prosvjetnog udruživanja Muslimana, što se konkretizovalo pojavom novih kulturnih i prosvjetnih društava kao što su: društvo Muslimana

---

11. Isto

12. Isto

13. Isto. str. 122-130.

akademičara "Zvijezda", kulturno-sportskog društva "El-Kamer", "Muslimanskog kluba", društva napredne islamske mladeži "Svijest", "Imamsko-mualimsko društvo BiH" i drugih.

Društvo bečkih akademičara "Zvijezda" osnovano je 20. februara 1904. godine. U pozivu Muslimanima BiH povodom osnivanja društva, iznešen je historijat nastanka te pobude i svrha osnivanja. Davanjem novostvorenom društvu ime "Zvijezda" željela se obilježiti usmena na zaslužnog kulturnog radnika Ibrahima Repovca, koji je radio na osnivanju omladinskog društva pod istim imenom i sa sličnom svrhom.¹⁴ U pravilima "Zvijezde" je naglašeno da je zadatak društva "podizanje duševnog obrazovanja" njenih članova, što se postiže održavanjem sastanaka, predavanja i tsl.¹⁵ Prvi predsjednik društva bio je Muhamed-beg Dubravčić, potpredsjednik Husein Biser, članovi: Mehmed Spaho, Abdulah-beg Bukvica, Šućrija Alagić, Omer Ibrahimbegović, Ejub Mujezinović, Mustafa Denišlić, Hamdija Karamehmedović i hfz. Alija Bubić.¹⁶

Društvo napredne islamske omladine "Svijest" u Beču osnovano je 31. oktobra 1907. godine kao protuteža "Zvijezdi". Ovo društvo nastalo je istupom iz "Zvijezde" dijela akademičara koji se nisu slagali sa njenom političko-nacionalnom orijentacijom. Za pretsjednika društva izabran je Abdulah-beg Bukvica, potpretsjednika Abdurezak Dizdarević, a u prvi odbor ušli su: Atif Hadžikadić, Osman Dusinović, Omer Cepić, Muhamed Bajraktarević i Abdurahman Reizović.¹⁷ Pravilima društva projicirana je njegova programska i društveno-kulturna uloga.¹⁸ Aktivnost "Svijesti" ispoljavala se, prije svega, na društvenim sastancima na kojima su članovi držali predavanja iz aktuelne ili stručne tematike. Svoje programe i stavove društvo "Svijest" iznijelo je u nizu članaka štampanih u brošuri "Našem narodu".¹⁹

Kulturno-sportsko društvo "El-Kamer" osnovano je u junu 1904. godine. Prvi predsjednik bio je dr Safvet-beg Bašagić, tajnik Sulejman-ef. Hećimović, blagajnik Mustafa-ef. Bičakčić, a odbornici bez funkcije Edhem Mulabdić i Mustajbeg Halilbašić.²⁰

Bliskost ovih društava sa "Gajretom", pored programske orijentaci-

---

14. Ibrahim Kemura, Proglas Muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. godine. *Prilozi Instituta za historiju u Sarajevu*, XIII/1977., str. 336.

15. Pravila "Zvijezde", *Behar*, 5/1904.-5, 1, 16; *Bošnjak*, XIV/1904., br. 17, 18, 19.

16. *Bošnjak*, XIV/1904. 10, 10. III 1904.

17. *Bošnjak*, XVII/1907., br. 45, 7.XI 1907.

18. *Bošnjak*, XVII/1907., 49-50, 6.12.1907.

19. *Našem narodu*, Nakladom Muhamed-age Bajraktarevića, Sarajevo, 1908.

20. *Behar*, 5/1904.-5, 4, 15.VI 1904. 59-60.

je, vidljiva je i po direktnoj angažovanosti kruga oko Bašagića, bilo kao inicijatora ili indirektno kao onih koji su omogućili uslove za njihovo formiranje. Ta povezanost je vidno naglašena, primjerice kod osnivanja "Zvijezde" 20. februara na godišnjicu osnutka *Gajreta*, ili kod "El-Kamera", uz žarke zrake našeg *Gajreta* i naše "Zvijezde" zasja na našem obzorju"²¹, a još više potvrđena Pravilima kojima je predviđeno da imovina društva po njihovom raspuštanju pripada *Gajretu*. Sva ova društva sa "Gajretom" u središtu sastavni su dio jedinstvenog kulturno-prosvjetnog pokreta Muslimana prvih decenija 20. stoljeća koji je u svojim osnovnim smjernicama ispunjavao zadatke na kulturno prosvjetnom i društvenom preobražaju Muslimana.

The Muslim cultural and educational associations

The alteration of social and political relations having been caused by the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 led to a number of important changes in all areas of life. The Moslems were particularly exposed to these processes. Under the new conditions, they were forced to adjust and become involved into the contemporary trends and currents of the Western European civilization.

The first beginnings of the modern alliance of Moslems took form of reading rooms as the most suitable and most acceptable ways for the Moslems. For quite some time these were the only institutions of cultural and educational character in Bosnia and Herzegovina until the emergence of the *Gajret* Society, which was established in 1903 in Sarajevo.

The establishment of the *Gajret* Society came as a result of activities and endeavors by the first generation of Moslem intellectuals who have been educated in the European spirit. They were instigators and promoters of all cultural activities at the beginning of 20th century. The most prominent representatives of this generation were Dr. Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić and others.

The establishment of the *Gajret* Society meant an exceptional trial of the Moslem awareness and one of the most notable crossroads in the more recent history of the Moslems. This history was all in transformation and alteration from the Oriental and Islamic civilization to the Western

---

21. Isto.

European one.

Although its basic function was to create the Moslem intelligentsia through the process of education of young people in secondary schools and at University levels, respectively, the *Gajret* Society had a wide influence in the larger Moslem environment. It developed activities that were meant to achieve the cultural and educational transformation of the Moslem people. This function was attained through the number of activities, such as "Gajret's" publishing activities (a journal and calendars), its popular public lectures, and a work to spread literacy (various types of literacy courses), reading rooms, social gatherings and outings. In addition to the "Gajret's" activities, the new cultural and educational societies emerged. They followed and complemented its activity because their program goals were similar. These societies were somehow organically linked to the *Gajret* Society. These societies were: The Moslem Society of University Students "Zvijezda" /The Star/, Cultural and Sports Club "El-Kamer", the Moslem Club, The Imams Muallimin Society of Bosnia and Herzegovina and others. All these societies, with the *Gajret* in the center made a unique cultural and educational movement of the Moslems in the first decades of 20th century. The movement fulfilled the tasks on the cultural and educational transformation of the Moslems.

